

УДК 330.101.541

В.В. Онікієнко, д-р екон. наук, проф.

*Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України
імені М.В. Птухи*

ПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС УКРАЇНИ: МАКРОЕКОНОМІЧНА ОЦІНКА

У статті подано різнобічний огляд макроекономічної ситуації в Україні за останнє десятиріччя та ролі й місця промислового комплексу в розвитку економічного та виробничо-технологічного потенціалу країни, обстоюється необхідність неухильного слідування стратегії інноваційно-інвестиційного розвитку з орієнтацією на підвищення конкурентоспроможності національної економіки.

Ключові слова: макроекономічна ситуація, промисловий комплекс, соціально-економічні трансформації, інноваційно-інвестиційний розвиток.

Перспективи ефективного розвитку економіки України мають базуватися на забезпеченні стійких позитивних тенденцій ключових макроекономічних індикаторів, а також складових агрегованого попиту і сукупної пропозиції, рівновага яких залежить від поточного стану економіки, впливу зовнішніх факторів та місця нашої країни в глобалізованому економічному просторі.

Останніми роками розвиток макроекономічної ситуації в Україні відбувається на тлі значної залежності від світових цін на енергоносії та сировинні товари, зростання дефіциту поточного рахунку платіжного балансу і збільшення зовнішнього боргу, високої інфляції і зниження рівня конкурентоспроможності українських товарів, відсутності структурних реформ.

У зв'язку із світовою економічною кризою зменшився попит на світових товарних ринках на традиційну українську продукцію і суттєво скоротився вітчизняний експорт. Несприятлива кон'юнктура на міжнародних фінансових ринках, відплив капіталу з України, посилення недовіри до банківської системи призвели до зменшення ліквідності банківського сектору. Більш жорсткі умови кредитування спричинили зниження економічної та інвестиційної активності. Негативним наслідком стало нарощування кризових явищ в економіці, погіршення макроекономічних показників і показників зовнішньоекономічної безпеки України. Так, за даними Держкомстату України, у 2009 р. порівняно з 2008 р. падіння ВВП становило 15,1%, тоді як у 2008 р. проти 2007 р. мав місце приріст ВВП на 2,3%, у 2007 р. порівняно з 2006 р. – на 7,6% (у постійних цінах 2007 р.). За оцінкою ООН, Україна найбільше постраждає від глобальної кризи через зниження світових цін на метали, погіршення інвестиційного клімату, зменшення споживання.

Визначальний вплив на розвиток макроекономічної ситуації справляє промисловий комплекс, призначенням якого є забезпечення технологічного прогресу інших сфер економіки та задоволення споживчого і виробничого попиту на промислову продукцію. За підсумками 9 міс. 2010 р. приріст промислового виробництва становив 10,8%. За цей період випуск промислової продукції на підприємствах переробної промисловості збільшився на 13,0%, в тому числі у машинобудуванні – на 32,9% (у виробництві транспортних засобів та устаткування – 62,3%), хімічній та нафтохімічній промисловості – на 20,2% (хімічному виробництві – 24,1%), металургійному виробництві та виробництві готових металевих виробів – на 12,7%. Тож можна вважати, що в розвитку економіки України формуються позитивні тенденції, спрямовані на подолання наслідків фінансово-економічної кризи і перехід до фази економічного піднесення.

За висновками науковців Інституту економіки та прогнозування НАН України, подолання наслідків світової фінансової кризи та відновлення позитивної економічної динаміки у 2010–2015 рр. має відбуватися за стратегією активізації інноваційно-інвестиційного розвитку з орієнтацією на підвищення конкурентоспроможності національної економіки.

Слід відмітити, що протягом періоду соціально-економічних трансформацій економіка України пройшла декілька фаз (глибокої кризи, повільного піднесення і т.п.). однак межі між фазами часто можуть бути розмитими, їх не завжди вдається чітко окреслити.

Динаміку індексів фізичного обсягу валового внутрішнього продукту в Україні протягом 1990–2007 рр. можна вважати "класичною" у тому розумінні, що вона окреслює всі фази економічної ситуації в Україні. Так, період 1990–1991 рр. характеризується як криза; 1992–1995 рр. – як депресія; 1996–1999 рр. – як стабілізація і 2000–2007 рр. – як піднесення. У 2008 р. знову розпочалася криза – нова фаза нового циклу.

Кризовий стан економіки України зумовлений рядом об'єктивних і суб'єктивних факторів. Найголовнішим з них є:

- новизна переходу від командно-адміністративної системи ведення господарства до ринкової, відсутність у світовій історії подібного прецеденту та необхідність створення методології такого переходу. Не можна не відзначити, що приватизація окремих підприємств в Англії, Франції та Японії не є аналогом для України, оскільки вона відбувалася в рамках і в умовах уже налагодженої нормальної ринкової економіки, і там на приватизовані об'єкти переносилися вже існуючі атрибути ринкових відносин у суспільстві;
- масштабність реформ у великій країні та глибина здійснення перетворень у всіх сферах економіки;
- мілітаризований характер економіки України в доперестроєвський період. Приватизація великих підприємств військово-промислового комплексу була одним із найскладніших завдань економічної реформи. Сама ж конверсія вимагала величезних зусиль і, як показала практика, у ході її здійснення не вдалося уникнути різкого зниження рентабельності та занепаду підприємств;

- проведення економічної реформи в умовах кризи, що охопила не тільки економічне життя країни. В Україні економічні реформи доводилося й поки що доводитися здійснювати одночасно з подоланням явних кризових проявів у державному устрої, соціальній та екологічній сферах. До економічних проблем, і без того складних, додалися проблеми, пов'язані з ліквідацією наслідків Чорнобильської катастрофи, з наданням екстреної допомоги зубожілим сферам охорони здоров'я й освіти, зі створенням власних збройних сил, із протидією корумпованих кіл і ділків тіньової економіки, з організацією повернення депортованих народів. А часта зміна урядів створювала додаткові труднощі в реалізації прийнятих заходів економічної реформації;

- залежність реформ в Україні від реформ у Росії, зумовлена, насамперед, імпортом енергоресурсів та сформованими за довгі десятиліття господарськими зв'язками. Звичайно, ця залежність є опосередкованою і цілком подоланною вже в недалекому майбутньому;

- брак часу для економічних експериментів. Урядам України у своїй реформаторській діяльності доводилося "з аркуша" реалізовувати програми, які йому пропонували економісти-експерти і які через жорсткий цейтнот розроблялися без попередніх апробацій;

- відсутність достатньої кількості господарників нового типу, менеджерів, банкірів, брокерів, аудиторів, підприємців різного профілю й керівників державного апарату, що також гальмувала і гальмує процес проведення економічних реформ у нашій країні;

- психологічна невідповідність населення до сприйняття ринкових відносин, яка і досі властива значній частині суспільства. Очевидно, інерційні сили ще довго будуть себе проявляти, і треба бути до цього готовим, використовуючи різні каталізатори.

Крім об'єктивних факторів, є ще й суб'єктивні, і на них, безумовно, потрібно звернути увагу. При формуванні реформаторських рішень проявився недостатній реалізм і недостатньо (щоб не сказати неправильно) було усвідомлено, що: економічна реформа є надто складною проблемою (навіть без зовнішніх перешкод), щоб її форсувати; конкурентоздатність нашої продукції недостатньо висока для виходу на світовий ринок. Навіть для незначного переділу глобального ринку збуту потрібна потужна індустріальна база з найсучаснішою технологією.

З лібералізацією господарського життя проявилися такі системні проблеми, як відсутність практики конкурентних відносин та мотивації до підприємницької діяльності; розірвані виробничі цикли; структурні деформації; низькі доходи населення, а головне, низька ефективність суспільної праці. Вимушено сконцентрувавшись на подоланні внутрішніх проблем і диспропорцій, Україна протягом 90-х рр. ХХ ст. втратила багато своїх традиційно стабільних напрямів зовнішнього співробітництва, що зумовило її скромне місце в сучасному світовому господарстві та участь українських виробників у світовій торгівлі.

Важливою потенційною конкурентною перевагою національної економіки України є місткість внутрішнього ринку, а його подальше розширення – ключовим чинником розвитку вітчизняного виробництва. Загострення конкурентної боротьби за кожний сегмент ринку вимагатиме від національних виробників адекватних дій та розробки нових ефективних конкурентних стратегій.

Динаміка сукупного внутрішнього ринку України (розрахованого як різниця між сумарним обсягом імпорту та валового випуску в основних цінах і обсягом експорту) в останні роки демонструє стійку тенденцію до розширення. Основними сегментами внутрішнього ринку України є сільське господарство, харчова промисловість, машинобудування, послуги з ремонту, видобування вуглеводнів, транспорт, металургія та оброблення металу.

Зіставивши структуру внутрішнього ринку зі структурою промислового виробництва, неважко помітити наявність значного експортного потенціалу низки галузей. Так, суттєво перевищують потреби внутрішнього споживання нафтопереробка, металургія, виробництво машин та устаткування, які, власне, і формують експортну орієнтацію економіки України. Оскільки вказані галузі є базовими, посилення конкуренції на відповідних світових ринках повинно стимулювати підвищення їх ефективності, а значить, позитивно впливати на розвиток інших суміжних галузей економіки. Однак додаткові кошти, отримані експортноорієнтованими галузями завдяки високим світовим цінам, використовувалися недостатньо ефективно і не забезпечили необхідну активізацію інвестиційної та інноваційної діяльності у 2000–2008 рр., що негативно позначилося на модернізації виробництва та оновленні технологій, які є необхідною умовою для оперативної переорієнтації вітчизняних підприємств на виробництво прибуткової та сучасної продукції.

За період реформування зрушення в галузевій структурі мали негативний характер, а низька продуктивність економіки становить головну загрозу для її конкурентоспроможності на сучасному етапі.

Суперечливість та непослідовність економічних реформ супроводжувалися поступовим витісненням витратомісткими галузями (паливно-енергетичний комплекс, чорна та кольорова металургія) виробників продукції галузей кінцевого споживання (легка, харчова промисловість) та наукомістких галузей. Так, частка базових низькотехнологічних галузей за період економічного спаду збільшилася з 17,3% у 1991 р. до 53,7% у 1999 р.

До критичного рівня в період економічного спаду знизилася частка галузей машинобудування, легкої промисловості. У 1999 р. порівняно з 1990 р. виробництво продукції машинобудування зменшилося на 64%, легкої промисловості – на 76%. Відбувалося невпинне згортання наукомістких галузей і виробництв з високими технологіями, які відіграють важливу роль у формуванні умов піднесення виробництва в суміжних галузях та поширенні ефекту економічного зростання. Зростання виробництва продукції з низькою доданою вартістю зменшувало обігові кошти виробників, а отже, і ресурси для розвитку та інновацій. Оскільки продукція базових галузей належить до кате-

горії первинного попиту, без якої неможлива робота інших галузей, збитки та неплатежі в них позначилися на стані всієї економіки. Основними чинниками, що призвели до глибинних структурних диспропорцій у період економічного спаду, на думку спеціалістів, є:

- низький платоспроможний попит як промислових споживачів, так і населення. Практика списання боргів, поширення неплатежів у промисловості нівелювали роль прибутку як визначального джерела розвитку виробництва у стратегічному вимірі;

- високий рівень монополізації внутрішнього ринку. Значні цінові диспропорції та поширення практики отримання монопольної ренти окремими суб'єктами, що веде до вилучення на їхню користь коштів, необхідних для розвитку інших суб'єктів, призвели до згортання економічного потенціалу, неможливості розвитку інноваційних процесів;

- високий рівень витратності національного виробництва не лише обумовлював низьку конкурентоспроможність продукції, але в умовах залежності від імпорту енергоносіїв безпосередньо посилював економічну залежність та знижував конкурентоспроможність національної економіки в цілому. За умов слабкості ринкових важелів контролю за діяльністю компаній паливно-енергетичного комплексу монопольне становище останнього призвело до масового відпливу коштів з інших галузей економіки, наростання в ньому "тіньових" процесів, що особливо проявилось в період відновлення економічного зростання. Так, у 1999 р. індекси приросту цін виробників у паливній промисловості становили 29,3% за середніх по промисловості 15,7%, у 2000 р. – 35,3% за середніх 20,8%. Таке прискорене зростання цін у паливно-енергетичному комплексі в період кризи негативно позначилося на прибутковості вітчизняних товаровиробників;

- політика жорстких монетарних обмежень, яка здійснювалася з антиінфляційною метою з 1994 р., призвела до глибокого дефіциту обігових коштів, стабільних невиплат заробітної плати, кризи платежів в економіці, труднощів наповнення державного бюджету, гіпертрофованості цін на кредитні ресурси тощо;

- глибока інвестиційна криза, практична недоступність кредитних ресурсів через рестриктивну грошову політику не дозволяла фінансувати інвестиції позичковими коштами, а низький платоспроможний попит населення перешкоджав здійсненню розширеного відтворення та генеруванню нових інвестиційних ресурсів.

Починаючи з другої половини 1999 р. економіка демонструвала швидкі темпи зростання, що було результатом дії цілого комплексу факторів.

Період економічного зростання засвідчив формування в Україні економічних механізмів, які стимулювали продуктивну діяльність суб'єктів господарювання щодо нарощування обсягів виробництва та господарських зв'язків, підвищення конкурентоспроможності, освоєння нових ринків збуту. Ці механізми зумовлені об'єктивними макроекономічними закономірностями лібераль-

них економічних реформ, які сформували критичну масу самостійних економічних суб'єктів та середовище їхньої взаємодії, а також заходами державної політики, спрямованими на створення відповідних умов для діяльності цих суб'єктів. Разом з тим макроекономічний аналіз показав, що провідну роль в комплексі факторів економічного піднесення зіграв зовнішній фактор у вигляді випереджаючого зростання обсягів експорту.

За даними Держкомстату України, у 2000–2007 рр. ВВП зріс на 37,7%, основні засоби в економіці – на 17,3%, обсяги промислового виробництва – на 64,1%, а експорт товарів і послуг – в 2,1 разу.

Слід зазначити, що експортна модель зростання, яка встановилася у 2000 р., не була зорієнтована на поширення ефекту економічного пожвавлення на інші галузі та модернізацію моделі конкурентоспроможності національної економіки.

У 2001–2002 рр. через сповільнення темпів зростання експорту експортна модель модифікувалася у споживчу модель, в якій суттєво зросла роль внутрішнього споживчого попиту, не забезпеченого адекватною інвестиційною діяльністю для повноцінної реакції з боку пропозиції. Внаслідок цього споживча модель економічного розвитку поступово прийшла до свого занепаду, що проявилось в стагнаційних тенденціях 2002 р. Реакцією на таку ситуацію стало активне збільшення обсягів зовнішньої торгівлі, чому сприяло поліпшення світової економічної кон'юнктури і, як наслідок, стимулювало поступове прискорення темпів зростання ВВП та промислового виробництва. Можна вважати, що з 2003 р. в Україні фактично відновилася експортна модель економічного розвитку. Завдяки нагромадженому потенціалу економічного зростання, зокрема фінансових ресурсів фінансової сфери, модель набула інвестиційно-експортної спрямованості.

Основними чинниками економічного зростання у 2003–2007 рр. стали такі:

- значне прискорення темпів зростання експорту, зокрема продукції металургійної, хімічної та нафтопереробної галузей, а також машинобудування. У вартісному вимірі обсяги експорту товарів і послуг у 2003 р. порівняно з попереднім роком зросли на 5,3 млрд. дол. США, що складало три чверті сумарного приросту ВВП, а обсяг експорту сягнув 57,8% ВВП. У 2004 р. експорт зріс на 38,9%, а його частка – до 61,2% ВВП. Значне випередження темпів зростання експорту порівняно з темпами приросту ВВП та промислового виробництва засвідчує суттєве посилення цього чинника економічної динаміки в цей період. У 2005–2007 рр. спостерігається перевищення імпорту над експортом і зниження частки останнього у ВВП до 53,5%;

- активна ремонетизація економіки внаслідок поповнення валютних резервів Національного банку України та різкого збільшення обсягів рефінансування комерційних банків. Грошова маса МЗ зросла за 2003 р. на 46,5%, за 2004 р. – на 32,4%, за 2005–2007 рр. – на 54,3%, а рівень монетизації економіки склав 45,7%. Спрощення доступу підприємств та населення до кредитних

ресурсів поживило економічний оборот і стало важливим чинником зростання споживчого попиту на товари тривалого користування та активізації інвестиційної діяльності підприємств;

- активізація інвестиційної діяльності завдяки зростанню доходів підприємств-експортерів, реалізації коштів, нагромаджених за період економічного зростання, випереджаючому зростанню довгострокового кредитування комерційними банками, збільшенню припливу іноземних інвестицій, у тому числі в реальний сектор економіки, мала місце у 2003–2004 рр. Частка довгострокових кредитів зросла на кінець 2004 р. до 46,8%, у 2005–2006 рр. – до 61,8%. Обсяг інвестицій в основний капітал збільшився у 2003 р. на 31,3%, у 2004 р. – на 28,0%, а в 2005 р. – лише на 1,9%. Приплив прямих іноземних інвестицій становив у 2003 р. 1,19 млрд. дол., у 2004 р. – 1,56 млрд. дол. США. Активізація інвестицій у ці роки сприяла підвищенню попиту на вітчизняну продукцію інвестиційного та виробничого призначення. Загалом за 2004 р. фінансовий результат від звичайної діяльності в економіці України був у 2,3 рази вищим, ніж у 2003 р., а в 2005 р. порівняно з 2004 р. він зріс на 44,4%. Засади інвестиційного розвитку стали ознакою додаткової стійкості експортної моделі, створили потенційну можливість модифікації чинників конкурентоспроможності з переходом до пріоритету інвестиційно-інноваційної складової;

- зростання споживчого попиту населення у 2003 р. не могло справили суттєвого впливу на економічну динаміку, оскільки за рік реальні наявні доходи населення зросли лише на 9,1%, що загальмувало приріст споживчого попиту на товари повсякденного споживання і сповільнило зростання у відповідних галузях економіки. У 2004 р. активне зростання реальних доходів відновилося і становило 19,6%, знизившись у 2005 р. до 18,9%;

- виконання плану бюджетних видатків, що забезпечило стійкий рівень державного попиту та зростання доходів працівників бюджетних організацій і установ з відповідним підвищенням купівельної спроможності цієї категорії громадян. Видатки зведеного бюджету у 2003 р. зросли порівняно з 2002 р. на 25,6%, в 2004 р. – на 35,3%, а в 2005 р. – на 38,5% порівняно з попереднім роком;

- заходи щодо детінізації економічної діяльності за рахунок активних дій ДПА України та впорядкування процесу сплати податків, дій Міністерства фінансів щодо посилення контролю за витрачанням бюджетних коштів, посилення контролю в грошово-кредитній сфері з боку НБУ, а також зниження ставок податку на прибуток.

У 2004 р. валовий внутрішній продукт збільшився на 12,9% порівняно з попереднім роком і становив 62,6% від обсягів 1990 р. У розрахунку на душу населення він становив 5984 дол. США. За рівнем середньодушового ВВП країна посіла 112-е місце у світі, суттєво поступаючись за цим показником практично всім своїм ключовим торговельним партнерам. Це значно звужувало перспективи формування конкурентоспроможності економіки, оскільки саме платоспроможність та потужність внутрішнього ринку визначають стабільність і динамічність соціально-економічного розвитку країни.

Стан і розвиток економічного та виробничо-технологічного потенціалу країни визначається станом і розвитком промисловості. В економіці України промисловість посідає провідне місце, про що свідчать статистичні дані, наведені в табл. 1.

Таблиця 1

Частка промисловості в економіці України за основними показниками у 2001–2009 рр., %

Показники	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Випуск промислової продукції в загальному обсязі випуску (в основних цінах)	48,4	48,4	48,0	47,8	46,5	45,3	47,1	47,2
Валова додана вартість	30,8	30,3	28,5	30,9	31,7	31,2	31,3	32,2
Основні засоби	35,2	35,3	36,9	35,9	33,5	32,3	24,1	23,2
Інвестиції в основний капітал	40,6	38,7	37,2	37,6	35,8	34,1	32,9	40,0
Середньорічна кількість найманих працівників	27,5	27,5	27,8	27,7	27,1	26,4	25,7	24,6

Джерело: складено за даними Держкомстату України.

На неї припадає майже половина всього випуску продукції (протягом 2001–2009 рр. близько 47–48%). Однак частка промисловості у валовій доданій вартості є значно нижчою (менше третини), що свідчить про високу питому вагу проміжного споживання. На промисловість припадає 23,2% основних засобів. Щодо інвестицій в основний капітал, то протягом 2002–2008 рр. відмічалось стабільне зменшення їх частки в загальних інвестиціях (з 40,6 до 32,9%). У 2009 р. частка промисловості в загальних інвестиціях зросла до 40,0%, що зумовлено меншими темпами падіння інвестицій у промисловості порівняно з іншими видами економічної діяльності (на 24,7% проти 34,9% загалом по економіці України).

Середньорічна кількість найманих працівників також демонструє тенденцію до зниження. Аналіз засвідчує певне зростання продуктивності праці і водночас недостатньо ефективного використання основних засобів.

Окремі види промислової діяльності розвивалися різними темпами. Так, за нашими розрахунками, зробленими на підставі щорічних індексів обсягу промислової продукції за видами діяльності, за 2001–2008 рр. загалом по промисловості обсяг продукції збільшився на 86,1% із середньорічним темпом зростання 8,2%. В той же час значення цих показників у добувній промисловості становили, відповідно, 28,5 та 3,2%, у переробній промисловості – 104,7 та 9,6%.

Визначальний вплив на покращення динаміки промислового виробництва мало машинобудування. За період 2001–2008 рр. обсяги виробництва зросли в 2,8 рази із середньорічним темпом зростання 18,8%. При цьому у виробництві машин та устаткування ці показники відповідно становили 140,7 та 11,9%; виробництві електричного, електронного та оптичного устаткування – 195,8 та 14,4%; виробництві транспортних засобів та устаткування – 5,8 рази

та 27,9%; виробництві харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів – 135,6 та 11,5%; обробленні деревини та виробництві виробів з деревини, крім меблів, – 3,5 рази та 20,7%; целюлозно-паперовому виробництві, видавничій діяльності – майже у 2 рази та 14,9%; виробництві іншої неметалевої мінеральної продукції – 1,6 рази та 12,8%.

Суттєво поступалися загальнопромисловим темпам зростання такі види промислової діяльності, як легка промисловість, де обсяги виробництва зросли на 28,8%; металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів – на 44,9%; хімічне виробництво – на 54,0%.

У результаті відбулися певні зрушення в структурі промислового виробництва, які, проте, вважати прогресивними не доводиться. Структура промислового виробництва поки що не відповідає вимогам соціальної переорієнтації економіки та прискоренню науково-технологічного прогресу. Зокрема, посилилась сировинна спрямованість промислового виробництва, продовжується занепад високотехнологічних та наукоємних галузей. Ми поділяємо висновки дослідників про те, що зростання вдалося досягти в першу чергу завдяки посиленню експлуатації наявних сировинних і матеріально-технічних ресурсів та застарілих технологій без якісного оновлення виробничого апарату [9].

За нашими розрахунками, на галузі, що виробляють сировинну продукцію, матеріали та енергетичні ресурси, протягом 2005–2009 рр. припадало майже 60,0% від загального обсягу промислового виробництва. Водночас на наукоємні галузі припадало 18,7% від загального обсягу промислового виробництва; на соціально-орієнтовані галузі – 17,5%.

Аналіз відтворювальної структури інвестицій в основний капітал за основними напрямками свідчить, що понад 70% загальних їх обсягів направлялися на технічне переоснащення і реконструкцію діючих підприємств, будівель і споруд, а 25% – на нове будівництво і розширення діючих підприємств. У добувній промисловості ці співвідношення становили, відповідно, 66,0 і 16,5%. Ця галузь відзначається тим, що 17,5% інвестицій в основний капітал направляється на підтримання діючих потужностей.

Недостатні обсяги інвестування основного капіталу зумовлюють активну експлуатацію наявних виробничих потужностей та застарілих технологій, що виявляється у високій матеріаломісткості виробництва. Незважаючи на деяке зниження частки матеріальних витрат в операційних витратах, структуру останніх аж ніяк не можна визнати прогресивною, оскільки продовжувала знижуватися частка витрат на амортизацію та оплату праці, що призведе до послаблення потенційних цінових переваг промислової продукції у перспективі.

Отже, тенденція не на оновлення виробничих потужностей, а завантаження наявних, недостатньо продуктивних, затримка з їх модернізацією та впровадженням інновацій, зменшення витрат на персонал як основний фактор розвитку закладають передумови відставання промисловості України порівняно з розвинутими країнами. У зв'язку із цим єдиною можливою умовою подальшого розвитку промисловості України повинен стати технологічний прорив на основі інновацій і переходу до інформаційних технологій.

Технологічні зміни повинні стати визначальним чинником економічної динаміки України і в першу чергу – в промисловості. Завдяки впровадженню наукових досягнень, здійсненню на їх основі технологічних перетворень, проведенню інституціональних трансформацій в економіці можна забезпечити перехід до інформаційно-технологічного суспільства.

Ключовим фактором створення останнього є технологічний уклад п'ятого покоління, основу якого складають наукоємні галузі і виробництва – комп'ютерні та інформаційні технології, сучасні галузі електротехнічної промисловості і приладобудування, виробництво високотехнологічних побутових приладів, авіаційна і ракетно-космічна галузі, медицина, хіміко-фармацевтична, поліграфічна промисловість. Одночасно необхідно формувати передумови для розвитку шостого технологічного укладу, ядром якого є біотехнології, космічна техніка, тонка хімія.

Однак тенденції технологічного розвитку України набувають негативного характеру, оскільки економіка продовжує розвиватися на застарілій техніко-технологічній базі.

За даними Інституту економіки та прогнозування НАН України, за випуском продукції третій технологічний уклад становить майже 58%, четвертий – 38%, п'ятий – лише 4%. Водночас на четвертий технологічний уклад припадає 70% загальних обсягів фінансування науково-технічних розробок, а на п'ятий – 23%. За інноваційними витратами 60% складає четвертий уклад і 30% – третій, а п'ятий – лише 8,6%. 75% інвестицій спрямовується в третій технологічний уклад і лише 20% та 4,5% – у четвертий і п'ятий технологічні уклади – відповідно.

Технологічна структура промисловості чітко корелює зі структурою експорту промислової продукції. За даними Держкомстату України, у вересні 2010 р. в загальному експорті товарів металургійна продукція становила 32,1%, продукція машинобудування – 19,2%, продукція хімічної промисловості – 9,5%. Слід зазначити, що основними експортними товарами машинобудування є механічне обладнання, машини і механізми, електрообладнання, пристрої для застосування або відтворення зображення та звуку, транспортні засоби та шляхове обладнання, частка яких у загальних обсягах експорту перевищує 13%.

За роки соціально-економічних перетворень не відбулося зростання інноваційної діяльності, що зумовлено незавершеністю економічних перетворень і слабкістю ринкових інструментів; нераціональними зовнішньоекономічними відносинами, заснованими на імпорті високотехнологічного устаткування, машин, товарів і експорті паливно-сировинних ресурсів; незатребуваністю досягнень науки і техніки економікою; орієнтацією на фактори виробництва, а не на активізацію інноваційної діяльності.

Комплексний аналіз стану інноваційної діяльності в промисловості України у 2009 р. показав довготривалу негативну тенденцію у трансфері знань від науки до промисловості. Так, якщо у 2000 р. впровадженням інновацій займалися 1705 промислових підприємств, або 18,0%, у тому числі мали

витрати за напрямом дослідження і розробки 436 підприємств (4,6%), то у 2009 р. таких підприємств було тільки 1411 (12,8%), і витрачали кошти на НДР 324 підприємства (2,9%). Із загальної кількості інноваційно-активних підприємств 28,8% припадало на машинобудування, 23,8% – на виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів, 7,7% – на металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів.

За даними Держкомстату України, у 2009 р. загальний обсяг витрат на інноваційну діяльність у промисловості порівняно з 2008 р. зменшився на третину і становив 7949,9 млн. грн. При цьому найбільшими темпами скорочувалися ці витрати в таких експортоорієнтованих галузях, як металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів (на 72,9%), машинобудування (33,1%), хімічна та нафтохімічна промисловість (26,3%). Приріст витрат на інноваційну діяльність мав місце в добувній промисловості (75,9%), виробництві іншої неметалевої мінеральної продукції (більш ніж у 2 рази).

Пріоритетним напрямком фінансування інноваційної діяльності в Україні є придбання машин, обладнання та програмного забезпечення (62,6% коштів у 2009 р.). На дослідження і розробки витрачалося 10,7% коштів, а на придбання нових технологій – 1,5%. В результаті частка витрат на придбання нових технологій (маловідходних, ресурсозберігаючих, безвідходних) в загальних витратах скоротилася у 2009 р. порівняно з 2008 р. у 2,3 рази, а порівняно з 2005 р. – у 2,8 рази.

На нашу думку, надання підприємствами промисловості переваги придбанню машин та обладнання зумовлено економічною ситуацією в країні, яка не сприяє довгостроковим інвестиціям у результати наукових досліджень і спонукає до забезпечення швидкої окупності вкладених коштів.

Основним джерелом фінансування інноваційної діяльності є власні кошти підприємств, частка яких у загальному обсязі фінансування по промисловості у 2009 р. становила 65,0%. Частка кредитних ресурсів становила всього 11,8%. Варто відзначити, що у 2009 р. порівняно з попереднім періодом зросла частка коштів зарубіжних інвесторів, яка становила 19,0%.

Слід також звернути увагу на те, що у вітчизняній промисловості фактично відсутнє фінансування інноваційної діяльності з місцевих бюджетів та з позабюджетних інноваційних фондів. Останні широко використовуються у світовій практиці, а до інноваційної діяльності активно залучається місцева влада.

Вагомим чинником інноваційної діяльності є надходження заявок на видачу охоронних документів та використання об'єктів промислової власності і раціоналізаторських пропозицій. У 2009 р. кількість підприємств і організацій України (юридичних осіб), які виконували роботу зі створення та використання об'єктів права інтелектуальної власності (винаходів, корисних моделей, промислових зразків і раціоналізаторських пропозицій), становила 30 690, що на 2,1% менше, ніж у 2005 р. Аналогічне скорочення кількості підприємств, які виконували роботи зі створення та використання об'єктів права інтелектуальної власності, відбулося і в промисловості.

Відповідно скоротилася чисельність працівників, зайнятих інноваційною діяльністю. З 2005 р. по 2009 р. в цілому по економіці їх чисельність зменшилась в 1,4 разу, а в промисловості в 2,1 разу. Найбільші темпи падіння кількості інноваторів спостерігалися в металургійному виробництві та виробництві готових металевих виробів – в 2,7 разу, машинобудуванні – в 1,5 разу, хімічній та нафтохімічній промисловості – в 3,1 разу.

Зменшення чисельності працівників, зайнятих інноваційною діяльністю, призвело до скорочення на 6,9% порівняно з 2008 р. загальної кількості поданих у 2009 р. до Державного департаменту інтелектуальної власності та патентних відомств іноземних держав заявок на об'єкти промислової власності (винаходи, корисні моделі, промислові зразки), Особливо помітно скоротилася кількість заявок на винаходи (на 23,3%). Як наслідок, у 2009 р. порівняно з 2008 р. в економіці України кількість впроваджених у виробництво раціоналізаторських пропозицій зменшилась на 21%. По промисловості це зменшення становило 19,9%. Порівняно з 2005 р. кількість впроваджених у виробництво раціоналізаторських пропозицій в економіці України у 2009 р. скоротилася в 1,7 разу, у промисловості – в 1,9 разу, в тому числі у металургійному виробництві та виробництві готових металевих виробів – в 3,1 разу, хімічному виробництві – 2,6 разу, виробництві коксу, продуктів нафтопереробки та ядерних матеріалів – 1,5 разу.

Наукові дослідження та розробки втратили для підприємств пріоритетний характер. Протягом останніх років питома вага підприємств, які займалися науковими дослідженнями та розробками, зменшилась і становила у 2009 р. 10,7%. Аналогічною була і частка промислових підприємств, які впроваджували інновації. У 2009 р. було впроваджено 1893 нових прогресивних технологічних процесів, освоєно виробництво 641 нового виду техніки.

Майже третя частина інноваційно активних підприємств займалася виробничим проектуванням та іншими видами проектно-конструкторських робіт, пов'язаних з технологічним оснащенням, організацією виробництва і початковим етапом випуску нової продукції та впровадження нових методів її виробництва.

Загалом впровадження прогресивних технологічних процесів у промисловості за останні роки набуло негативної динаміки. Тож інтенсифікація інноваційної діяльності повинна стати пріоритетним напрямом розвитку промислового комплексу України.

Аналіз засвідчує, що в Україні ринок передових технологій та науково-технічних досягнень, пов'язаний з торгівлею об'єктами інтелектуальної власності – ліцензіями на використання об'єктів інтелектуальної власності, винаходами, промисловими зразками, корисними моделями, ноу-хау, угодами на придбання (передачу) технологій, має дуже незначний вплив на розвиток інноваційної діяльності, а значить і на розвиток промислового комплексу загалом.

За останні роки спостерігається активізація промислових підприємств, щодо інформатизації. За даними Держкомстату України, найбільша частка

таких підприємств характерна для обробної промисловості – 89,9%, найменша – для добувних галузей – 3,1%. Зростали і витрати на інформатизацію та придбання обчислювальної техніки.

Високотехнологічні підприємства використовують передові технології для контролю технологічних процесів та якості продукції (автоматизоване обладнання на базі сенсорних датчиків, програмовані контролери, автоматизовані контрольно-вимірювальні станції, автоматизовані стенди на базі комп'ютерів тощо). За оцінкою Державного інституту комплексних техніко-економічних досліджень, на високотехнологічних підприємствах (досліджено 62 підприємства) більше половини виробленої продукції припадає на принципово нові високотехнологічні вироби. Три чверті цих підприємств впроваджували технологічно нові або вдосконалені процеси. Саме такі підприємства повинні стати ядром інноваційної діяльності і фактором розвитку її в інших галузях промислового комплексу.

Інноваційній діяльності промислових підприємств перешкоджають як економічні, так і виробничі причини. Найбільш вагомими економічними факторами, що стримують інноваційну діяльність, є нестача власних коштів, недостатня фінансова підтримка з боку держави, великі витрати на нововведення та тривалий термін їх окупності, високий економічний ризик, низький платоспроможний попит на продукцію. Ці фактори є довготривалими, що вимагає перегляду інвестиційно-інноваційної стратегії в країні. Серед виробничих факторів стримування інноваційної діяльності слід назвати брак інформації про нові технології і ринки збуту, можливості для кооперації з іншими підприємствами і науковими організаціями. Зауважимо, що ці виробничі причини можуть бути легко подолані самими підприємствами шляхом вдосконалення менеджменту та маркетингу.

У посткризовому періоді промисловий комплекс України все ж має вигідні первинні конкурентні переваги, а саме: високий рівень кваліфікації працівників, необхідну базу високотехнологічних виробництв, власну сировинну базу для більшості промислових виробництв, забезпеченість власною електроенергією, потенційно потужний внутрішній ринок та широку диверсифікацію виробництва. Тож Україна має високі шанси посісти вагоме місце у міжнародному поділі праці. Проте реалізація цього потенціалу потребує послідовних зусиль у сфері формування та реалізації комплексної державної стратегії забезпечення конкурентоспроможності національної економіки.

1. Випуск товарів та послуг і валовий внутрішній продукт за 2009 рік : [Електронний ресурс] // Стат. зб. Держ. ком. статистики України : експрес-вип. – 2010. – № 78. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
2. Держкомстат України. Наукова та науково-технічна діяльність (1990–2009 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
3. Діяльність підприємств – суб'єктів підприємницької діяльності : стат. зб. – К. : Держкомстат України 2006. – 123 с.

4. Економічна активність населення України 2009 [Електронний ресурс]: стат. зб. Держ. ком. статистики України. – 2010. – № 09/2-23/167. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
5. Наукова та інноваційна діяльність в Україні у 2009 році : стат. зб. / Держ. ком. статистики України. – К.: ДП "Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України", 2010. – 347 с.
6. *Онікієнко В. В.* Методологія дослідження проблем якості життя населення в контексті взаємодії соціального капіталу та інноваційної економіки / В.В.Онікієнко, Л.М.Ємельяненко // Зайнятість та ринок праці : міжвідомч. наук. зб. НАН України та М-ва праці та соц. політики України. – К. : РВПС України НАН України, 2010. – Вип. 23. – С. 19–49.
7. *Онікієнко В.В.* Розвиток ринку праці України: тенденції та перспективи / В.В.Онікієнко, Л.М.Ємельяненко, Л.Г.Ткаченко. – К. : РВПС України НАН України, 2007. – 286 с.
8. *Онікієнко В.В.* Соціально-економічні аспекти державної політики інноваційного розвитку промислового комплексу України / В.В.Онікієнко, Д.Ю.Наумов // Укр. соціум. – 2009. – № 4(31). – С. 82–102.
9. Потенціал національної промисловості: цілі та механізми ефективного розвитку / [Кіндзерський Ю.В., Якубовський М.М., Галиця І.О. та ін.] ; за ред. к.е.н. Ю.В.Кіндзерського ; НАН України, Ін-т екон. та прогнозів. – К., 2009. – 928 с.

Отримано: 03.02.11

В.В. Онікієнко, д-р екон. наук, проф.

ПРОМЫШЛЕННЫЙ КОМПЛЕКС УКРАИНЫ: МАКРОЭКОНОМИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА

В статье дается разностороннее обозрение макроэкономической ситуации в Украине за последнее десятилетие, роли и места промышленного комплекса в развитии экономического и производственно-технологического потенциала страны, обосновывается необходимость неуклонного следования стратегии инновационно-инвестиционного развития с ориентацией на повышение конкурентоспособности национальной экономики.

Ключевые слова: макроэкономическая ситуация, промышленный комплекс, социально-экономические трансформации, инновационно-инвестиционное развитие.

V.V. Onikienko, Doctor of Econ. Sci., professor

INDUSTRIAL COMPLEX OF UKRAINE: MACROECONOMIC ASSESSMENT

The article provides a comprehensive overview of the macroeconomic situation in Ukraine over the last decade and the role and place of industry in economic development and industrial-technological potential, advocates the need for strict adherence to a strategy of innovation and investment development with a focus on increasing the competitiveness of national economy.

Key words: macroeconomic situation, industrial complex, socio-economic transformation, innovation and investment development.